

ETÜTLER

Türk Yapı ve Yapı Malzemesi Tarihi İçin Kaynaklar

Prof. Ömer Lûtfi Barkan

«Türk Yapı ve Yapı Malzemesi Tarihi» üzerindeki çalışmalar, millî tarihimizi türlü cephelerden zenginleştirmek imkânlarını hazırlıyacaktır :

Türk ülkelerini süslemekte olan câmi, medrese, kervansaray, köprü ve çeşme.. gibi *âbidevî san'at eserlerinin yaradılışlarının mad-dî şartları, teknik ve malî vasıtaları* ancak bu etüdler sayesinde aydınlığa çıkabilecektir. Mimarî san'at eserini olup bitmiş bir halde bulup temaşâ ve tasvir etmek yerine, onun yaradılışının muhtelif safhalarında inşa edilirken hazır bulunmanın ve bu suretle san'at-kârın karşılaştığı teknik ve malî meselelerle temasın; malzemeyi, usta ve işçileri tanımanın.. türlü san'at tarihi problemlerini çözmek için büyük faydalar sağlayacağı âşikârdır. Mimarî tarihimizde *menşe ve yabancı tesirler..* gibi meselelerin elde Yapı ve Yapı Malzemesi Tarihi'ne ait sağlam bilgiler bulunmadıkça ilmî bir şekilde halledilemediği de bilinmektedir.

«Türk Yapı ve Yapı Malzemesi Tarihi» ne âit araştırmaların, doğrudan doğruya san'at tarihiyle alâkalı gözüken bu meseleler yanında; *Türkiye İktisat ve Maliye Tarihi'nin ana problemleri ile olan ilgisi* ise, daha yakın ve büyüktür ve bu mevzu bizi bilhassa bu yönden meşgul etmektedir.

Gerçekten, yalnız âbidevî olanı, büyüğü ve güzeli yaratmak için değil; fakat mesken, su yolu, kanalizasyon, han ve hamam.. ilâh.. gibi medenî bir hayatın zarurî kıldığı türlü tesislerin inşası işlerinin nasıl teşkilâtlandırılmış olduğunu meydana koymanın, evvelâ bu işlerin muhtelif safhalarında vazife almış olan *çeşitli işçi zümreleri-*

nin hayat şartlarına, iktisadî ve içtimâî durumlarına öğrenmek bakımından ehemmiyeti vardır ve bu çalışmalar bize asker ve çiftçi sınıflarıyla şehirlerdeki diğer esnaf zümrelerinin yanında, inşaat sanayiî işçilerinin hukukî ve sosyal statülerini tâyin ve dolayısıyla devrin umumî şekilde iş ve işçi teşkilâtının bir tablosunu vücade getirmek imkânını sağlayacaktır.

Diğer taraftan, inşaat için lüzumlu taş, tuğla, kurşun, kereste, tezyinât malzemesi ve diğer lüzumlu eşyanın memleketin nerelerinden nasıl tedarik ve hangi yollardan kimler tarafından ne şekilde nakledildiğini öğrenmenin ve bu suretle *muayyen tarihî devrelerde memleketin iktisadî ve beşerî coğrafyasına yardımcı olmanın* Türkiye İktisat Tarihi için sağlayacağı faydalar da pek büyük olacaktır. Hele, amele ve usta gündelikleri ve malzeme fiyatları üzerindeki çalışmaların, *memleketimizin hakikî bir iktisat tarihini yazabilmek için büyük lüzum ve ehemmiyetine inandığımız bir «fiyat tarihi» ni meydana getirmek* hususunda son derecede kıymetli mûtâlar ve imkânlar sağlayacağına da şüphe yoktur.

Bilhassa, burada hazırlandığını haber vermek istediğimiz eserde tetkik konusu yapıldığı şekliyle, Süleymaniye câmi ve imâreti gibi mektep, medrese, han, hamam, çarşı, kervansaray, türbe, hastahane ve misafirhane.. ilâh. gibi dinî ve içtimâî bir sıra tesîsi ihtiva eden ve kendi başına küçük bir şehir manzarası arzeden bir inşaat manzumesinin 8-10 sene kadar devam etmiş olan inşaa faaliyetleri bahis konusu edilince mevzu büsbütün ehemmiyet kazanır. *Bu çapta bir inşaa faaliyetinin temsil ettiği muazzam iktisadî ve malî teşebbüsün mânası* ve muhtelif şubeleriyle inşaat endüstrisi gibi iktisadî hayatın türlü mekanizmalarını harekete getiren bir «anahtar» sanayi şubesinin memleketin iktisadî ve içtimâî hayatı üzerindeki tesirleri gibi meselelere temas edilir.

Ayrıca, bu vüs'atte müteaddit teşebbüsleri birbiri arkasından sahâne bir muvaffakiyetle neticelendirmesini bilen bir devir ve cem'iyetin bu sahalardaki teknik ve malî imkân ve vasıtaları kadar zevk ve kültür kaynaklarını, san'at kabiliyetini, siyasî ve idarî gücünü de meydana koyacak olan bu araştırmalar, millî tarihimizi içtimâî ve iktisadî bakımdan olduğu kadar, idarî ve siyasî teşkilât, kültür ve medeniyet cephelerinden de zenginleştirmek imkânlarını sağlar.

Burada tanıtılması bahis mevzuu olan eserde neşre hazırlanmış olan kaynaklar, İstanbul'da bu sıralarda inşaatının ikmalinin dört yüzüncü yıldönümü kutlanılmak üzere hazırlıklar yapılmakta olan *Süleymaniye camii ve imâretinin inşaatına ait Mufassal Muhasebe Defterleri* ile, aynı inşaatla ilgili emir ve fermanları vaktiyle bir araya toplamış olan bir «*Mecmu'a*» dan ibarettir ve bu vesikalardan mühim bir kısmı eserimizin metinler kısmında *aynen* verilmiş olacaktır.

Bu suretle Türk Yapı ve Yapı Malzemesi Tarihi için emsâlsiz bir kıymet ve ehemmiyet taşıdığına kaani olduğumuz ve oldukça tam ve tafsilâtlı bulduğumuz bir kaynak grubu alâkalıların istifadesine arzedecek ve bu kaynakları kıymetlendirmek için onlar üzerinde yapılması mümkün bazı *araştırma denemeleri ile elde edilen umumî neticeleri* yayınlanacaktır.

Süleymaniye câmi ve imâretinin inşaatına âit Mufassal Muhasebe Defterleri :

Süleymaniye camii ve imareti inşaatının mühim bir kısmına^[1] âit olup bir noksanı ile^[2] tam bir seri teşkil eden *Mufassal Muhasebe Defterleri*, inşaatla ait haftalık masrafları, işçi ücretleri (icârât) ve satın alınan malzeme bedelleri (mubaya'ât) olarak ayrı ayrı ve bütün tafsilâtiyle kaydetmiş bulunmaktadır. Bugün, Topkapı Sarayı Müzesi Arşivinde D. 43 numarada kayıtlı olan 3 kutu (A,B,C,) içinde muhafaza edilmekte olan bu defterler, biri 12×34,5 diğeri 13×36 eb'âdında olmak üzere ayrı boyda iki seri halindedir ve her birinde 8 - 30 olmak üzere 164 defterde cem'an 2973 yazılı varaktan ibarettir ^[3].

[1] Baştan üç sene kadar bir devreye ait bulunan muhasebe defterleri elimizde mevcut değildir. Eski *emin Hüseyin Çelebi* zamanına ait bulunan bu muhasebe defterleri ayrı bir kadere tâbi olup kaybolmuştur. *Emin Sinan Beyin* zamanına ait olan ve inşaatın son beş sene 7,5 aylık bir kısmını ihtiva eden muhasebe defterleri ise, birincisinden 165 inci deftere kadar (bir eksiği ile) tam bir seri teşkil etmektedir.

[2] Aradan 72 numaralı defter kayıptır.

[3] Eserimizin birinci kısmına eklenmiş olan «1» numaralı cetvel, bu defterlerden herbirinin numarası ile ihtivâ ettiği haftaların adedini, defterlerdeki hesapların başlangıç tarihlerini, cuma ve bayram tatilleri hariç, hafta içinde bil'fiil çalışılmış olan günlerin sayısını vermektedir.

Tetkik mevzuu *Mufassal Muhasebe Defterlerinin* her biri kendileri için aynı zamanda bir kap vazifesini görmekte olan birinci varaklarının dış yüzlerinde, sahifenin üstünde defterin sıra numarası *ibtidâ, sâni, sâlis.* ilâh. şeklinde veya doğrudan doğruya rakamla kaydedildiği gibi; bu defterlerden her birinin ihtivâ ettiği haftaların başlangıç ve bazen de hitam tarihleri *hicrî-kamerî* tarihlerle işaret edilmiş bulunmaktadır [4].

Kapağın iç sahifesinde (Vrk. 1/b) ise, sengtıraşlardan başliyaarak, o hafta içinde inşaatta çalışmış olan bennâ, haddâd, lâğımger, camger, sürbger, at veya sırt hammalı, ırgad. gibi işçi zümreleri alfabetik isim sırası ve çok defa (aynı isimleri taşıyanları birbirinden ayırmak için) semt veya memleketleri de zikredilerek kaydedilmiş ve her bir ismin üzerinde *hususî bir işaret sistemiyle* o hafta veya haftalar içinde çalıştığı günler ayrı ayrı işaret edilmiştir. İsimlerin altında ustanın yevmiyesi, hafta içinde çalıştığı günlerin mecû adedi ve haftalık istihkakının tutarı kaydedilmiştir.

Bu suretle sıralanmış olan türlü meslek zümrelerine ait isimleri ihtivâ eden listelerin sonunda ise, o zümre usta ve çıraklarının kaç akçe yevmiyeli ücret kategorilerini temsil eden ustalar tarafından temin edildiği ve her zümreye o hafta sonunda ödenmiş olan ücretlerin yekûnu kaydedilmiş bulunmaktadır [5].

Bu hususta daha sarîh bir fikir vermek için birinci defterden sengtıraşlara ait listenin birinci sırasını örnek olarak nakledebiliriz. Evvelâ bu zümreye ait tafsilâtın başlığını kaydedelim :

«Yevm'üs-sept, fî 3 minh, *el-icârât* :

«Ücret-i sengtıraşân berây-ı tıraşîden-i mermerhâ-i bâb-ı cami'-i şerif ve harem ve kemerhâ-i cami'-i şerif ve kemerhâ-i bîrûn-ı cami' ve perdahtkerden-i sûtûnhâ-i mermer *Ber-veçh-i yevmiye*»

[4] Meselâ, birinci defterin başında şu kayıtlar mevcuttur :

«İpt'dâ» «Defter-i müfredât-ı ihracât-ı binâ-i imâret-i cedîde-i 'âmire be-emr-i hazret-i padişah-ı 'âlempenah nev-binâ-kerde-şud be-ma'rifet-i kîdvetü'l-emâcid Sinan Beğ *emîn* ve bi-kalemî'l-fakîr Halil 'an ebân-i sipahiyân *kâtib elvâki*' 3 şehr Muharremî'l-harâm sene 961 ilâ 16 minh» Bk. Fotokopi.

[5] 12 santim genişliğindeki bir sahife içinde beşer sıralık sütunlar halinde bütün bu tafsilâtın hususî işaretler sayesinde bir araya toplanmış olması kayda şayândır. Bk. Fotokopi No. 1.

Bu başlıktan anladığımızı göre, birinci defterde kayıtlı bulunan hafta başladığı sırada cami inşaâtı bir hayli ilerlemiş bulunmakta idi. Çünkü sengtıraşlardan bir çoğu câmiin içindeki ve dışındaki kemerlerde çalışmaktadır.

Gerçekten, iki haftalık olan birinci defterde iş almış olan 298 taşıyontucudan, 44 ü câmi kapısında, 20 si harem (iç avlu) kapısında, 4 ü mihrapta, 56 sı câmiin içindeki kemerlerde, 104 ü dış-kemerlerde çalışmıştır. 70 inin çalıştığı yer belli değildir. 298 sengtıraş bu *iki hafta* zarfında (havalanın muhalefeti dolayısıyla) ancak 7 gün çalışabilmişler ve bu günler zarfında da cem'an 1796 iş günü hasıl etmişlerdir.

İsim listesinin sonundaki izahâta nazaran bu iş günlerinin 1215 tanesi 10 akçe üzerinden, 14 tanesi 9 akçe üzerinden, 58 tanesi ise 8 akçe üzerinden ödenmiştir.

Devam ve ücret durumunun da bu defterlerde ne şekilde tesbit edilmiş olduğunu göstermek için, birinci sahifedeki sengtıraşlar listesinin ilk sırasında yazılmış olan usta ve çıraklardan dördünün isimleri ile taşıdıkları işaretleri örnek olarak aşağıya çıkarıyoruz:

0 1 2 3 4 5	0 1 2 3 4 5	0 1 2 3 4 5	0 1 2 3 4 5
S 0 0 0 4 0	S 0 0 0 4 0	S 0 0 0 4 0	S 0 0 0 4 0
Muhiddin	Hasan	Ferhad	Ali Halife
Halife	şakird	şakird	Selânik
7 M. fi 10	7 M. fi 8	7 M. fi 4	7 M. fi 10
70	56	28	70

Bu defterlerde kullanılan rakamlar umumiyetle bildiğimiz Arab rakamları olmayıp divânî yahut siyakat rakamları denilen hususî bir sisteme âit işaretlerdir. Yalnız yukarıdaki örnekte gördüğümüz tarzda şahısların isimlerinin üstüne dizilmiş olan rakamlar, hususî bir manâ taşıyan Arap rakamlarıdır. Bunlar, arabcada haftanın birinci gününün «yevmü'l-ahad» (pazar), ikinci gününün «yevmü'l-isneyn» (pazartesi), üçüncü gününün «yevmü's-sülâse» (salı) ilâh. diye isimlendirilmesinin bir neticesi olarak bu sıraya göre haftanın günlerini göstermektedir. Bu suretle şahısların isimleri üzerinde yazılı olan bir rakam, meselâ 5 rakamı haftanın (pazar günü başlıyarak sayılmış olan) beşinci gününün «yevmü'l-hamîs» yani perşembenin işaretidir ve o şahsın perşembe günü çalıştığını ifade eder. Bu beş rakamının yer alması lâzımgelen yerde (nokta şeklinde) bir sıfırın bulunması ise, o şahsın perşembe günü işe gelmediğine işaret te-

lâkki edilmektedir. Cuma günü hafta tatili yapılması dolayısıyla bu işaretler arasında haftanın 6. gününün işareti olan 6 rakamı kullanılmamıştır. Yalnız arapçada «yavmü's-sebt» ismi verilen cumartesi gününün bir S (yâni sîn) harfi ile gösterilmiş olduğu anlaşılmaktadır.

Bu tafsilâta göre, sengtıraşlar listesinin başında ismi yazılı olan ve Muhiddin Halife diye anılan taşçı ustası, ismi üzerinde birinci sıradaki rakamların delâletine göre, birinci hafta yalnız S ve 4 işaretleriyle gösterilmiş olan cumartesi ve çarşamba günleri çalışabilmiştir. Diğer günler, *muhtemel olarak* hava muhalefeti dolayısıyla, herkesle beraber Muhiddin Halife de çalışmamıştır. Üst sıradaki rakamlardan öğrendiğimize göre ise; *ikinci hafta* daha müsait geçtiğinden, devamlı çalışılmış ve bilhassa (S=cumartesileri hariç) pazar gününden itibaren 5 gün muntazaman işe devam edilmiştir.

İsmin altındaki işaretlerden ise bu defterde kayıtlı bulunan iki haftalık zaman içinde 7 gün (M=yevm=gün) çalışmış olan Muhiddin Halife'ye, kısa süren kış günlerine mahsus en yüksek yevmiye olan, 10 ar akçeden 70 akçe ödendiği öğrenilmektedir.

Defterlerde ücretlerin günlerine ve gündeliklere dair olan bu listelerden sonra, defterin âit olduğu hafta zarfında inşaât için *mübayaa edilmiş olan türlü malzemenin miktar ve fiyatları ile kimlerden ne şekilde satın alındıklarına gösteren kayıtlar ve cetveller mevcuttur*. Eserimizde bu kayıtlardan mühim bir kısmı aynen dercedilmiştir [5a].

Süleymaniye inşaâtında çalışmış olan ustaların, muhtelif san'at kollarında, din ve memleketlerine göre dağılımı :

Elimizde Muhasebe Defterleri mevcut bulunan yıllar (1553-1558) içinde, Süleymaniye câmi ve imareti inşaâtında çalışmış olan işçilerden mühim bir kısmının isimleriyle kayıtlı buldukları defterlerin numaralarını ve muhtelif tarihlerde aldıkları gündeliklerin miktarını göstermek üzere tarafımızdan tertip edilmiş olan listeler, *türlü bakımlardan işlenmeğe müsait çeşitli bilgileri* ihtiva etmektedir.

Bahis mevzuu listeler, bu fasılda, *inşaât işçilerinin din ve memleketlerine âit ihtiva ettikleri malûmat* bakımından değerlendirilme-

[5a] Aşağıdaki sayfalar «Süleymaniye Câmî ve imareti inşaâtına âit Mufassal Muhasebe Defterleri» nâmı altında hazırladığımız iki ciltlik bir eserin bir faslını teşkil etmektedir.

ğe çalışılacaktır. Fakat onların bu maksatla tahliline girişmeden evvel, mahiyet ve kıymetleri hakkında daha evvel vermiş olduğumuz bazı izahatı burada kısaca hatırlatmak faydalı görülmektedir :

1) Bu listelerde 1553 - 1558 yılları içinde Süleymaniye câmi ve imareti inşaatında az veya çok uzun bir müddet çalışmış olan bütün işçilerin isimleri yoktur :

a) Gerçekten, ırgad, at ve sırik hammalı.. gibi vasıfsız bir işçilik temin eden bir kısım serbest işçilerle *acemi oğlanları* gibi ekserisi yine amele olarak çalıştırılmış olan askerî bir teşkilâtın mensupları ve esirler, nihayet inşaat işlerinin daha fazla idarî kadrolarını teşkil etmiş bulunan memur ve askerler.. bu listelere alınmamıştır^[6].

b) Diğer taraftan, daha evvel de izah ettiğimiz gibi, belli başlı yapı san'atlarından birinde ihtisas ve ehliyet sahibi oldukları için (alelâde vasıfsız amele guruplarından ayırarak) listelerimize ithal etmiş olduğumuz işçiler, onları tesbit için tatbik ettiğimiz araştırma metoduna âit bir hususiyet dolayısıyla, tetkik mevzuumuz beş yıllık devre zarfında çalışmış olan bu kabîl kalifiye inşaat işçilerinin de hepsi de sayılamazlar :

Gerçekten, bahis mevzuu kalifiye işçilerin isim ve hüviyetlerini tesbit için *üzerinde çalıştığımız haftalık Muhasebe Defterleri* içinden yalnız (1533 yılından yirmi günle 1554 yılına âit hesapları ihtiva eden) 1 - 43/II numaralı olanlar tarafımızdan sistemli ve tam bir şekilde taranabilmiştir^[7].

Aynı usulün geride kalan diğer dört yıla âit bütün defterlerdeki tetkiklerimizde de tatbiki çok güç olacağından, *bu seneler zarfındaki iltihaklar ancak bir nevi sondaj usulüyle daha kestirme bir*

[6] *Irgad ve hammalların durumu, sayıları büyük bir yekûna baliğ olduğu halde, diğer kalifiye işçilerinki kadar enteresan görülmediği için, ayrıca ve itinalı bir şekilde tetkik edilememiştir.* Bu sebeple, onların memleketlerine ve dinlerine âit verilecek malûmat, ancak bazı umumî intibalar ve tahminlerden ibaret kalacaktır.

Acemi oğlanlarıyla esirlere gelince; bu gurupların defterlerde isimleri ve memleketlerinin adları zikredilmeyip muhtasar bir şekilde ancak her gün temin ettikleri iş günlerinin adediyle kaydedilmiş bulunmaları, esasen bu neviden bir tetkiki imkânsız bulunduruyordu.

[7] Cetvellerimizde tetkik mevzuu yapılmış olan *sekiz san'at* içinden dördünü teşkil eden nakkaş, lâğımger, camger ve sürbgerlerin, işe inşaatın muayyen safhalarında ve mahdud kadrolarla katılmış olmaları dolayısıyla, ayrıca sondaj usulüne bîzum kalmadan bütün mevcutları ile ve tam olarak tetkiki mümkün olmuştur.

yoldan tesbite çalışılmıştır. Bu maksatla, 1555 - 1558 yıllarından her biri için (muhtelif işçi guruplarının en kalabalık olarak iş başında buldukları müşahede edilen haftalara âit) iki ayrı defter seçilerek bahis mevzuu sondajlar bu defterlerin sistemli bir şekilde taranması suretiyle yapılmış ve bu sırada isimlerine ilk defa rastlanan ustalar hakkında ayrı birer fiş tanzim edilmiştir. Bu suretle tatbik edilmiş olan bir sondaj usulüyle tesbit edilen yeni isimler, *ek cetveller* halinde listelerimize ayrı ayrı kayıt ve ilâve edilmiştir ki bu listelerin o seneler zarfında iltihak etmiş olan bütün ustaları istisnasız olarak tesbit edebilmiş oldukları söylenemez.

Bununla beraber, inşaatın elimizde muhasebe defterleri mevcut bulunan beş yıllık devresinin ancak böyle bir sondaj usulüyle tetkik edebildiğimiz ikinci, üçüncü veya dördüncü yıllarında iltihak etmiş buldukları halde her sene için yapılmakta olan müteaddid sondajlar esnasında bu yıllardan birinde iş başında bulunmaması mümkün olabilecek ustaların sayısının ihtimal verilebileceği kadar çok olmaması lâzımgelir.

2) Bu suretle tatbik edilmiş olan bir sondaj usulünün (dört sene içinde az veya çok uzun bir müddet için inşaatla çalışmış olan) *bütün ustaların isim ve hüviyetlerini tesbit bakımından kifayetsizliği âşikârdır.*

Fakat biz, hususî bir san'at sahibi *kalifiye işçilere âit tetkiklerin oldukça yüksek ve tamam sayılabilecek rakamlar üzerinde yapılmasına temin için,* tetkiklerimizi *yevmiye* ile çalışan kalifiye işçiler yanında (bilhassa sengtıraş ve neccar guruplarında tesadüf edildiği veçhile) *parça başına maktu bir ücretle veya götürü olarak çalışan ve çok defa en fazla ehliyet ve san'at kabiliyeti isteyen işleri yapmış bulunan san'atkârlara da teşmil ettik ve onların isim ve hüviyetlerini de birer birer tetkik ve tesbit ederek* içlerinden isimlerine daha evvel *yevmiyeciler* arasında tesadüf edilmemiş olan ustalar için ayrı fişler tanzim ve bu isimleri ayrı listeler halinde alâkalı gurupların sonuna ilâve etmiş bulunuyoruz.

Vasıflı işçilerin listelerimizde mümkün mertebe tam olarak yer alabilmesi için muhasebe defterlerinde sistemli bir şekilde yapılmış olan bu *taramalar* neticesinde, kalifiye işçilerin isimlerini ihtiva eden listeler daha tam bir şekle sokulabilmiş ve ancak, araya müteahhid veya tüccar sıfatı ile mutavassıtlar girdiği için, isimlerini öğrenemediğimiz bazı ustalarla bıçkıcı, zincirci, hakkâk, löküncü,

altın yaldızcı.. gibi tetkik konumuz muayyen ihtisas ve san'at şubeleri dışında kalan *pek hususî ve müteferrik bazı sâhalara âit mahdud bir kaç* san'atkârın ve bazı mîrî üstad ve mimarların isimleri (listelerinin tam bir şekilde yapılamıyacağı endişesiyle) bu cetvelere ithal edilememiştir.

* * *

Tetkik konumuz isim listelerinin tertip tarzlarına ve muhtevalarına âit olup burada bir daha hatırlatılması lüzumlu görülen bu umumî mülâhazalardan sonra, *kalifiye işçilerin adedleri ile muhtelif san'at şubelerinde din ve memleketleri bakımından ne suretle dağılmış olduklarına âit tetkiklerimiz için* bu listelerden ne şekilde faydalanmış olduğumuzu ve ne neticelere varmış bulunduğumuzu da belirtmek icab etmektedir :

Evvelâ şurasını açıklamak lâzımgelir ki, listelerimizde isim ve hüviyetleri ile memleketleri ve kendilerine ödenen gündeliklerin miktarı tesbit edilmiş olan vasıflı işçiler arasında çıraklar (şakirdler) de mevcut bulunduğu halde, *bu işçilerin adedleri ile listelerimize alınmış olan sekiz san'at kolunda, din ve memleketlerine göre, dağılımlarını göstermek üzere tanzim etmiş olduğumuz cetvellerde çıraklar hesaba katılmamışlardır.*

Bu halin sebebi, işçilerin din ve memleketlerine göre dağılışı tarzlarını tesbiti hedef tutan araştırmaların, umumiyetle, az-çok vasıflı bir işçi gurubunda san'at ehliyet ve kabiliyetinin teşekkülünde *din, irk ve memleket faktörlerinin, muayyen bir inkişaf merhalesinde ve belirli bir devrin hususî şartları içinde, haiz olması muhtemel tesirleri mütalâa etmek* olduğuna göre; san'atlarının hüner ve ehliyetini henüz tamamen kazanmamış olan, ileride ne olacakları belli bulunmayan ve bu halleriyle çok kararsız ve mütehavvil bir işçi gurubu teşkil eden şakirdlerin hesaba katılması mümkün ve doğru görülmemiştir.

Esasen çıraklardan bir kısmı, kısa bir zamanda muayyen bir ehliyet derecesine vararak müteakip ay veya yıllarda ustalığa terfi etmiş olacaklarından, nasıl olsa sayıma ustalar arasında dahî olacaklardır. Seneler boyunca onların kariyerini takip ederek ne zaman usta olacaklarını tesbit etmek çok güç olduğuna göre, aynı işçiyi hem çırak hem de usta olarak iki defa hesaplamış olmak tehlikesi karşısında çırakların sayısının da cetvellerimize geçirilmesi doğru görülmemiştir.

Diğer taraftan, çıraklar defterlerde yanında çalıştıkları ustalarına atıf yapılmak suretiyle yazılı bulduklarından adlarının yanında (umumiyetle aynı isimde olan ustaları tefrik ve tayin için kullanılması âdet olan) baba adı, lâkap, unvan ve memleket kayıtlarının mevcut bulunmayışı, onların memleketlerine göre bir tasnifini esasen inkânsız bir hale sokmuş bulunmaktadır.

Aşağıda görüleceği veçhile, çırakları ustaları ile aynı memleketten gelmiş olarak kabul ve aynı dinden addetmek mümkün olabileceğine göre de; işçilerin muhtelif san'at guruplarında memleketlerine göre dağılımını tetkik bakımından, şakirdlerin hesaba katılmamış olmasının onların dağılışı nisbetlerini değiştirebilecek ehemmiyette bir faktör sayılamıyacağı da meydana çıkmaktadır.

İşçilerin müslüman veya hıristiyan olduklarına göre dağılımı :

Tetkik mevzuumuz listelerde isimleri yazılı olan usta işçileri müslüman veya hıristiyan [8] olarak bir tefriğe tâbi tutmak, şüphesiz ki mümkündür ve bu hususta tatbiki hatıra ilk gelecek olan kriter de onların isimleridir.

Fakat, bazı Doğu ve Orta Anadolu memleketleri hıristiyanlarının, buldukları bölgelerde asırlardanberi kalabalık Türk kitleleriyle temasın tesiriyle ve hattâ belki de vaktiyle hıristiyanlığı kabul etmiş, fakat lisan ve adlarını değiştirmemiş Türk soyundan kimseler olmaları dolayısıyla [9] Budak, Karagöz, Arslan, Karaman, Timur, Alagöz, Tanrıverdi, Hüdaverdi, Aydoğmuş, Ayvat, Kalendar, Hızır, Murad, Aslı-Beg, Aydın, Paşa-Beg, Karyağdı, Karabaş, Karakaş, Kaplan, Hüsrev, Kumru, Kuzu, Bahadır, Bayram, Bali, Melikşah.. ilâh. gibi Türk isimlerini kullanmakta bulunması ve müslüman ve hıristiyan isimleri arasında bugün olduğu kadar

[8] Listelerimizde işçiler arasında bennaların 691 numarasında kayıtlı olarak üç hafta çalışmış bulunan (D. 19 - 21) bir tek yahudi vardır.

[9] XVI. asırda yaptırılmış olan nüfus ve vergi tahrirlerine âit defterlerde Niğde, Kayseri, Erz'ncan, Sivas.. gibi orta ve doğu Anadolu bölgelerinde ve bazı batı Anadolu şehirlerinde (bu bölgelerden sürgün olarak getirilmiş hıristiyanlarla kurulan mahallelerde) Türk isimli hıristiyanlara henüz geniş mikyasta rastlanmaktadır.

Bu hususta *H. Fehmi Turgal*'ın «Mülğaa Şer'iyye Mahkemeleri sicilleri üzerinde incelemeler» isimli bir etüdünde de dikkate şayan misaller mevcuttur. (İkinci Türk Tarih Kongresi zabıtları, s. 948 - 962, İstanbul 1937). Ayrıca bak. *Cami*, Osmanlı ülkesinde hıristiyan Türkler, İstanbul, 1338 (1922).

kesin bir ayrılığın henüz meydana gelmemiş olması, işçilerin isimlerinden dinlerini çıkarmak usulünü kifayetsiz ve tehlikeli bir hale sokmuş bulunmakta idi.

Bereket versin ki işçilerin adları, defterlerde bizi bu hususta uyanık bulunduracak bir tertip ile ve her meslek gurubunda veya bu gurupların inşaâtın muhtelif kısımlarına tevzi edilmiş olan parçalarında müslümanlar daima başta olmak üzere sıralanmış bulunmaktadır. Bu takdirde bazıları yukarıda sayılmış olan *Türk asıllı isimleri müslüman ustalar arasında* buldukça sahiplerinin müslüman ve hıristiyanlar arasında ve onların alfabetiğine uygun olarak sıralanmış bulunanları ise hıristiyan saymak ve hesaplarımızı ona göre yapmak mecburiyeti hasıl olmuştur.

Bu gibi halis Türk isimlerini taşıdıkları halde hıristiyanlar arasındaki alfabetik sıraya göre tertiplenmiş bulunan ustaların hıristiyan oldukları hakkında diğer bir delil de onlardan bazılarının, diğer hıristiyanlar gibi, pazar tatili yapmaları ve bilhassa paskalya yortuları esnasında umumiyetle tatil yapmış olmalarıdır.

«1» numaralı cetvelde görüleceği üzere, listelerimize aldığımız 8 san'at gurubundan, inşaatta az veya çok uzun bir müddet çalıştığı tesbit edilmiş bulunan 3.523 ustadan 1.810 u (%51 i) hıristiyan ve 1.713 ü (%49 u) müslümandır. Bu vaziyete göre, inşaâtın işçiden en yüksek vasıf ve ehliyet istenen branşlarında çalışmış olan ustalardan yarısına yakın bir kısmının müslüman olduğu anlaşılmaktadır.

CEDVEL No. 1

1553 - 1558 yılları içinde Süleymaniye câmi ve imareti inşaâtında çalışmış oldukları tesbit edilmiş olan muhtelif mesleklere mensup ustaların miktarları ile dinlerine göre dağılımını gösterir cedvel.

Meslek gurubu	Dinlere göre dağılım				Toplam
	Müs.	%	Hır.	%	
Bennâ (Divarçı)	287	17	1.399	83	1.686
Sengtıraş (Taşçı)	997	89	125	11	1.122
Neccâr (Marangoz)	284	77,4	83	22,6	367
Nakkaş	55	87,3	8	12,7	63
Lâğımger	14	8	163	92	177
Haddâd (Demirci)	15	36,6	26	63,4	41
Camger (Camcı)	15	93,7	1	6,3	16
Sürbger (Kursuncu)	46	90	5	10	51
<i>Toplam</i>	<i>1.713</i>	<i>49</i>	<i>1.810</i>	<i>51</i>	<i>3.523</i>

Umumî şekilde hesaplandığı takdirde müslüman ve hıristiyan ustaların nisbetleri arasında mevcudiyeti tesbit edilen bu muvazeleneli hal, aynı ustaların muhtelif san'at guruplarındaki dağılım nisbetleri tetkik edildiği zaman görülmemektedir :

Meselâ, bennâların büyük ekseriyeti (%83 ü) hıristiyan olduğu halde, sengtıraşlar arasında hıristiyanların nisbeti %11 e düşmektedir. Neccarların da büyük bir kısmı (%77,4 ü) müslümandır. Nakkaş, sürbger ve camcı guruplarındaki müslüman ekseriyeti ise %90 ı geçmektedir. Buna mukabil haddadlar arasındaki müslüman ustaların nisbeti %36,6, lâğımgerler arasında %8 den ibarettir.

İçlerinde nakkaşlık ve camgerlik gibi mensuplarından yüksek san'at kabiliyeti istenen fakat meşgul oldukları sahadaki iş hacmi ve alâkalıların adedi bakımından ehemmiyetleri pek büyük sayılamıyacak diğer san'at kolları bir kenara bırakılacak olursa, Süleymaniye câmi ve imareti inşaâtında en önemli işlerin bennâlar ile sengtıraşlar arasında paylaşılmış olduğu farz ve kabul edilebilir. Bu takdirde ise, hatıra bu iki san'at ve ihtisas gurubu içinden hangisinin ustalarından daha fazla hüner ve ehliyet istediği veya kullanılan yapı malzemesi ve inşa tekniği gözönünde bulundurularak böyle bir mimarî eserin vücade getirilmesinde hangi gurubun daha ehemmiyetli bir vazife görmüş sayılabileceği.. gibi bir mesele gelebilir.

Kanaatimizce böyle bir meselenin aydınlatılması zannedilebileceği kadar kolay olmadığı gibi, bizzat meselenin kendisi de halledilmiş olması mutlaka lâzım bir mevzu da teşkil etmez. Buna rağmen, böyle bir mevzuun hakikî mahiyetinin aydınlatılması bakımından da faydalı olacağını düşünerek, bu hususta vesikalarla temasın meydana koyduğu bazı hakikatleri burada kayıt ve tesbit etmiş olmakta bir mahzur görmemekteyiz :

Evvelâ, sengtıraş ve bennâ gurupları arasında kıymet ve ehemmiyet bakımından birbirinden çok farklı derecelerde ustaların mevcut bulunduğunu kabul etmek lâzımdır. Bu hal evvelâ, «ücret kademeleri cetveli» nde görülebileceği üzere, kendileri için 1 - 12 akçe arasında değişen çeşitli derecelerin mevcut bulunmasıyla sabittir.

Bennâ yahut sengtıraş aynı san'at koluna mensup ustalar arasında mevcudiyeti bu suretle kendilerine ödenen yevmiye miktarları ile sabit olan kıymet ve seviye farkları, bu ustaların inşaatta

kullanıldıkları iş yerlerine ve yaptıkları işin mahiyetine göre değişmiş olması lâzımgelir.

Bu bakımdan sengtiraşların durumu, dikkate şayan bâriz farklılıklar arz etmek itibariyle tetkike değer :

Kemer başlıkları, kapı, mihrab, minber.. gibi kısımlarda Türk taş oymacılığının şaheserlerini meydana getirmiş olan ustalarda mevcut bulunması lâzımgelen san'at kıymet ve kabiliyeti ile kendilerine verilen basit bazı örnek ve kalıplara göre taş yontmakla meşgul ustaların ehliyet ve değeri şüphesiz ki aynı ölçülerle takdir edilmiştir.

Ayrıca, sengtiraşlar bahsinde, «sengtiraşlar kârhanesinde» veya bir köşede oturduğu yerde taş yontan ustalarla binanın muhtelif köşelerinde kendilerine mahsus âlet ve vasıtalarla ve yüksek bir hünerle taşı taş üzerine yerleştirerek divarı örmekle (veya örtmekle) meşgul olan veya türlü ince motifleri *ek yerleri belirsiz bir şekilde* yerleştirerek âbidevî taş kapıların yahut mihrapların umumî heyetini meydana koyan sanatkârları birbirinden ayırmak lâzımgelmektedir. Bugün, benzeri inşaatta kullanılmakta olan bir tâbir ile «ayak taşçısı» denilen bu ustaların, yine bugün kendilerine ödenmekte olan ücretlerin yüksekliğine bakılarak, yaptıkları işin ehemmiyetine hükmetmek lâzımgelir. Dıvarları iç ve dış cephelerinde kâmil taşla örülmüş veya örtülmüş olan eski yapılarda bu gibi sengtiraşların bu suretle bennâlığın (divarcılığın) da en mühim işlerinden bir kısmını yapmakta olduklarında şüphe yoktur.

Buna mukabil, bennâlar arasında da alelâde divarcılar yanında divar ve pencerelerin plân mucibince hazırlanması, kubbe ve kemerlerin örülmesi.. ilâh. gibi bu nevi binaların mimarî tekniği bakımından son derecede ehemmiyetli ve nazik işlerinin mes'uliyet ve şerefi kendilerine âit bulunan bir kısım seçkin ustaların (kalfaların) mevcut bulunması lâzımgelir [10].

«4» numaralı «ücret kademeleri» cetveline nazaran, elimizde Muhasebe Defterleri mevcut bulunan devre zarfında, çırakları da dahil, *bennâlar tarafından temin edilmiş olan 517.244 iş gününün %68,7 si* (inşaatta bütün san'at kolları için ödenmiş bulunan en

[10] Kemerlerin kavuşması ve kubbenin kapanması gibi, hususî bir ehemmiyet arzeden bazı hallerde ödenmesi âdet olan bahşişlerin bazı bennâ ekiplerinin şeflerine verildiği bâzi kayıtlarda tesbit edilmiş bulunmaktadır.

yüksek yevmiyeyi teşkil eden 10 - 12 akçe üzerinden ödenmiş olduğu gibi; aynı devre içinde aynı şekilde çıraklarıyla beraber *seng-tıraşlar tarafından çalışılmış olan 404.303 iş gününün de %73 ünün* aynı ücret baremi üzerinden ödenmiş bulunması, her iki san'at gurubu tarafından temin edilmiş olan işçiliğin aşağı-yukarı aynı ^[11] şekilde *takdir* edilmiş olduğunu göstermeğe kâfidir.

Bu iki san'at gurubu mensupları arasında ehliyet ve kıymet derecesi itibariyle büyük farkların mevcut olmadığı hakkında diğer bir delil de, kış günlerinde havaların kapalı bir yerde bir çatı altında çalışmayı icabettirdiği günlerde, sengtıraş olarak çalışmış olan ustalardan bir kısmının, inşa işi normal seyrini alınca bennâlar arasına geçmiş bulunmalarındır ^[12]. Bu suretle bir kısım «ayak taşçıları»nın bennâlarınkine benzer işlerde çalışmakta olması ile bennâlardan bazılarının da sengtıraş olarak çalışmış olduklarının tesbit edilmiş bulunması, hattâ bazan bazı sengtıraşların isimlerine neccârlar arasında tesadüf edilmesi, devrin ustalarında bu muhtelif san'at kollarındaki ihtisasın kat'î bir şekilde ayrılmamış olduğunu ortaya koyduğu gibi, bu kollardan her birinin icabettirdiği san'at değer ve ehliyetinin derecesini tetkik ve mukayeseye de imkân bırakmamaktadır.

Muhtelif san'at kollarında işçilerin memleketlerine göre dağılımı:

1553 - 1558 yılları arasında, Süleymaniye câmi ve imareti inşaâtında çalışmış oldukları, yukarıda bahsettiğimiz usullerle, tesbit edilmiş olan ustaların isimlerini ihtiva eden listelerde görülebilece-

[11] Sengtıraşlar lehine arada mevcut bulunan % 4,3 g'ibi bir fark büyük bir mâna ifade etmemektedir. Bu guruplardan her birinin tereküp tarzına göre, fazla miktarda çırak yahut düşük yevmiyeli usta adedini ihtiva etmesi, yüksek ücret kademelerindeki ustalara ödenmiş ücretlerin bütün zümre için ödenen ücret yekûnuna nazaran yüzde nisbetini biraz düşürmüş olması muhtemeldir.

En yüksek ücret seviyesi olarak 10 - 12 akçelik yevmiyeleri bir arada hesaplamamızın sebebi, en yüksek yevmiyeli aynı ustaların iş günlerinin uzunluğuna göre, kışın 10 ve yazın 12 akçe üzerinden yevmiye almış olmalarıdır.

[12] Gerçekten, 1554 yılında 4 hafta kadar sengtıraşlar arasında kayıtlı bulunan 50 - 60 kişilik bir gurup usta 6 ncı defterden it'baren bennâlar gurubunun çekirdeğini teşkil edecek şekilde bu gurubun başına geçmiş bulunmaktadır. Bu bakımdan, bazı hallerde işi terketmiş olduğu zannedilen bazı ustaların, sadece sanat şubelerinden diğer birine geçmiş olması ihtimali karşısında iltihak ve ayrılmaların hakikî miktarlarının hesaplanması büyük dikkat ve himmet istemektedir.

ği veçhile, muhasebe defterlerinde işçilerden bir kısmının isminin yanında memleketi de kaydedilmiş bulunmaktadır.

Fakat bu suretle işçinin isminin yanında memleketinin veya İstanbullu ise oturduğu semtin kaydedilmiş bulunduğu haller, umumiyetle aynı ismi taşıyan ustaları birbirinden ayırmak zaruretinin bir neticesi olduğuna göre; hüviyeti başka bir şekilde bir unvan, lâkap veya mensubiyeti zikredilmek suretiyle belirtilmiş olan işçilerle aynı isimde daha başka ustaların mevcut bulunmadığı hallerde bu memleket kaydına lüzum görülmemiştir.

Bu sebeple, bahis mevzuu isim listelerindeki kayıtlara göre tertip etmiş olduğumuz «2» numaralı cetvelde görülebileceği üzere, (bu listelerde isimleri tesbit edilmiş olan) 3.523 ustadan yalnız 1.550 sinin (yani %44) ünün memleketleri (veya semtleri) bilinmemektedir. Geriye kalan 1.973 ustanın ise 1.018 inin İstanbul'un muhtelif semtleri, 491 inin Rumeli ve Adalar, 464 ünün Anadolu'daki muhtelif kasaba ve bölgeleriyle adlandırıldıkları anlaşılmıştır [13].

Muhtelif san'at kollarına mensup ustaların memleketlerine göre dağılımını tafsilâtlı bir şekilde göstermek üzere tanzim edilmiş olan 3 - 5 numaralı cetvellerin tetkiki bu hususta alâka çekici malûmat vermektedir. «3» numaralı cetvele göre İstanbul ve semtlerinde oturduğu tesbit edilmiş olan 1.018 usta içinden 411 i müslüman ve 607 si hıristiyandır. Müslümanların 221 i sengtırıştır ve adedlerinin çokluğu sırasıyla daha ziyade başta Aksaray, Karaman, Yenibahçe, Davutpaşa, Yenikapı, Topkapı.. semtlerinden gelmektedirler.

607 hıristiyan ustadan da 535 i bennâdır ve kalabalık sırasıyla Balat, Kumkapı, Edirnekapı, Fener, Karaman, Samatya, Yenimahalle, Zeytun, Lânga.. semtlerinden gelmektedirler.

Müslüman ve hıristiyan karışık olarak her san'attan en fazla usta çıkaran semtler de 71 usta ile İstanbul, 78 usta ile Balat, 71 usta ile Karaman, 54 usta ile Fener, 50 usta ile Edirnekapı, 46 usta

[13] Defterlerde isimlerinin yanında Edirne, Kayseri, Niğbolu, İstanbul, Aksaray g'bi memleket veya semt isimleri bulunan ustaların son ikametgâhlarının zarurî olarak bu yerlerde bulunması lâzımgelmez. Bununla beraber, bu memleketleri o ustalar için yetiştikleri ve ailelerinin bulunduğu yerler olarak kabul etmek mümkündür.

ile Kumkapı, 36 usta ile Altımermer, 34 usta ile Zeytun.. semtleridir.

«4» numaralı cetvele nazaran, Rumeli ve Adalar bölgelerinden gelmiş olduğu tesbit edilmiş olan 491 ustanın 300 ü hıristiyandır ve bu 300 hıristiyanın da 281 tanesi bennâdır. Hıristiyan bennâların en kalabalık bulunduğu memleketler sırasıyla şunlardır : Midilli, Rodos, Kefe, Selânik, Mora, Gelibolu..

Bu bölgeye mensup 191 müslüman ustanın 109 u sengtiraştır ve sengtiraş müslüman ustalar bu bölgede daha ziyade Edirne, Üsküp, Serez, Bosna ve Selânik şehirlerinde yetişmektedir. Bu bölgede her zümreden en fazla san'atkâr göndermiş olan şehirler de sırasıyla 50 usta ile Midilli başta gelmekte, arkasından 47 usta ile Edirne, 36 usta ile Kefe, 33 usta ile Selânik, 25 usta ile Mora, 24 usta ile Gelibolu ve Bosna'dır.

İstanbul'daki Kumkapı, Lânga, Karaman ve Kefe gibi semtlerdeki mahallelerden bir çoklarının Anadolu'dan getirilmiş olan sürgünlerle kurulduğu düşünülecek olursa, umumiyetle Edirne, Bursa, Konya, Kayseri, Amasya gibi mühim merkezlerde yetişmiş olan ustaların İstanbul mahallelerinde hâkim bulunduğu anlaşılır.

«5» numaralı cetvel ise, Anadolu'nun muhtelif şehirlerinden geldikleri tesbit edilmiş olan 464 ustanın san'at ve memleketlerine göre dağılımını göstermektedir.

464 Anadolu'lu ustanın 311 i müslümandır ve bu müslüman ustaların da 210 tanesi sengtiraştır. Müslüman sengtiraşların çoğu sırasıyla Amasya, Kayseri, Konya ve Bursa'lıdır. Bu bölümde mevcut 30 hıristiyan sengtiraştan 20 si de yine Kayseri'lidir.

Anadolu kasabalarına mensup bennâlar arasında 64 ü müslüman ve 67 si hıristiyandır. Bennâların yetiştiği memleket olarak da Kayseri başta gelmekte, Amasya ve Bursa Kayseri'yi takip etmektedir.

Bu bölgede, müslüman, hıristiyan her san'attan en fazla usta çıkaran memleket olarak Kayseri 137 usta ile başta gelmekte ve onu 85 usta ile Amasya, 38 usta ile Bursa ve 21 usta ile Konya takip etmektedir.

CERVEL No. 2

1558 - 1558 yılları içinde Süleymaniye câmi ve imareti inşaatında çalışmış oldukları tesbit edilebilmiş olan muhtelif mesleklerle mensup ustaların miltatları ile din ve memleketlerine göre dağıtımını gösterir cedvel.

Meslekler	MEMLEKETLERE GÖRE DAĞILIM												Toplam		
	A n a d ö l u			İstanbul ve semtleri			Rumeli ve Adalar			Memleketi belli olmayanlar					
	Müs. Hvr.	Topl.	%	Müs. Hvr.	Topl.	%	Müs. Hvr.	Topl.	%	Müs. Hvr.	Topl.	%			
Sengtraş	64	131	7,8	74	609	36	39	281	320	19	110	516	626	37,2	1.686
Benna	210	242	21,6	221	259	23	109	8	117	10,4	457	47	504	45	1.122
Neccâr	20	23	6,3	101	124	33,7	32	8	40	11	131	49	180	49	367
Nakkaş	—	—	—	9	14	22,2	4	—	4	6,3	42	3	45	71,4	63
Lâğımger	6	57	32,2	—	3	1,7	—	1	1	0,6	8	103	116	65,5	177
Haddâd	3	3	73	—	1	2,4	2	1	3	7,3	10	24	34	83	41
Camger	—	—	—	2	2	12,5	1	—	1	6,3	12	1	13	81,2	16
Sürbger	8	8	15,7	4	6	11,8	4	1	5	9,8	30	2	32	62,7	51
Toplam	311	464	13	411	1.018	29	191	300	491	14	800	750	1.550	44	3.523

CEDVEL No. 3

A) İstanbul ve semtleri :

Semtlerin isimleri	Sengtraş		Bennâ		Neccâr		Sair	Toplam
	Müsl.	Hris.	Müsl.	Hris.	Müsl.	Hris.		
Aksaray	12	4	1	—	6	—		23
Alipaşa	3	—	2	—	—	—		5
Altımermer	4	—	4	26	—	—	1 Nakkaş H.	36
Aşıkpaşa	—	—	—	1	1	—		2
Atmeydanı	2	—	2	7	—	—		12
Ayasofya	4	—	—	—	1	—		5
Bâb-1 Aya	—	—	—	5	—	—		5
Bâb-1 Çatladı	—	—	—	1	—	—		1
Bâb-1 Edirne	4	—	3	39	2	2		50
Bâb-1 Eğri	—	—	1	10	—	—		11
Bâb-1 Eyüb	6	3	—	10	—	—		19
Bâb-1 Kum	1	—	—	41	1	2	1 Lâğımger H.	46
Bâb-1 Silivri	3	—	3	1	—	—		7
Bâb-1 Top	10	—	1	2	5	—		18
Balat	9	—	5	49	—	2	(1 Haddâd H.) (1 Nakkaş »)	78
Balıkpazarı	—	—	—	1	—	—		1
Beşikkaya	—	—	—	4	—	—		4
Cebeali	1	2	—	7	—	—		10
Çekmece	—	—	—	2	—	—		2
Çukur Bostan	1	—	—	3	—	1		5
Çukur Hamam	—	—	1	—	—	—		1
Dayutpaşa	12	—	2	—	6	—		20
Eyüb	—	—	—	21	2	—		23
Fener	2	3	2	40	1	4	2 Nakkaş H.	54
Fıldamı	2	—	1	—	—	—		3
Galata	3	1	1	13	4	2		24
Gedik								
Ahmedpaşa	—	—	—	—	3	—		3
Gümrükhane	1	—	—	—	1	—		2
İpsomatya	—	—	2	21	—	—	1 Nakkaş M.	24
İstinye	—	—	—	—	1	—		1
İvazköy	—	—	—	1	—	—		1
Kabataş	—	—	—	2	—	—		2
Kadıçesme	1	—	1	—	—	—		2
Kadırğa Limanı	—	1	—	13	2	—		16
Karaköy	—	—	—	4	—	—		4
Karaman	18	14	4	31	—	1	(2 Camger M.) (1 Nakkaş »)	71
Kırkçesme	10	1	—	8	1	2		22
Kısıkca	—	—	—	1	—	—		1

CEDVEL No. 3

A) İstanbul ve semtleri (Devama) :

Semtlerin isimleri	Sengtraş		Bennâ		Neccâr		Sair	Toplam
	Müsl.	Hris.	Müsl.	Hris.	Müsl.	Hris.		
Koca Deresi	—	—	—	2	—	—		2
Kasım Paşa	5	—	2	—	3	—		10
Kalenderhâne	1	—	—	—	2	—		3
Küçük Ayasofya	—	—	—	1	—	—		1
Küçük Hamam	—	—	—	3	—	—		3
Lânga	2	1	1	25	—	1	1 Sürbger H.	31
Mahalle-i Araba	1	—	4	—	—	—		5
Mahalle-i Selim	5	—	3	—	—	—		11
Mahalle-i Zeytin	1	—	2	31	—	—		34
Mahmut Paşa	5	—	1	—	—	—		6
Makri	—	—	—	2	—	—		2
Mustafa Paşa	—	—	—	—	4	—		4
Nallu Ayazma	—	1	—	9	—	1		11
Nöbethâne	2	—	—	—	—	—		2
Okmeydanı	3	—	—	—	10	—		13
Sarıgerz	1	—	1	—	—	—		2
Sulumanastır	1	—	—	17	2	5	1 Sürbger H.	26
Sultan Hamamı	—	—	—	7	—	—		7
Tekfur Sarayı	1	—	2	8	—	—		11
Tophâne	5	—	1	—	—	—		6
Unkaparı	5	—	3	—	1	—		9
Üsküdar	7	—	1	—	1	—		9
Vefa	2	—	2	—	1	—		5
Yenibahçe	17	1	5	2	16	—	1 Sürbger M.	42
Yenihisar	2	—	—	—	3	—		5
Yenikapı	11	—	3	5	4	—		23
Yenimahalle	1	—	1	24	—	—	1 Nakkaş H.	27
Zeyrek	—	—	1	—	—	—		1
Zincirli Kuyu	—	—	—	2	—	—		2
İstanbul	31	3	5	16	14	—	(2 Lâgımger H.) (2 Sürbger M.) (7 Nakkaş »)	80
Pera	—	—	—	4	—	—		4
Yedikule	3	—	—	3	—	—		6
Mahalle-i Niğancı	—	—	—	—	—	—	1 Sürbger M.	1
	221	38	74	535	101	23	(11 H.) (15 M.)	1.018 411 M. 607 H.

CEDVEL No. 4

B) Rumeli ve Adalar :

Memleket adı	Sengtraş		Bennâ		Neccôr		Sair	Toplam
	Müsl.	Hris.	Müsl.	Hris.	Müsl.	Hris.		
Agriboz	—	—	1	11	—	—		12
Ahyolu	—	—	—	1	—	—		1
Akkerman	1	—	—	7	—	4	1 Haddâd H.	13
Alasonya	1	—	—	—	—	—		1
Anapoli	—	—	—	3	—	—		3
Avlonya	2	—	2	2	—	—		6
Belgrad	2	—	—	9	—	—		11
Bosna	10	—	4	2	4	—	1 Sürbger M. 1 Camger » 1 Nakkaş »	24
Çorlu	—	—	—	—	1	—		1
Drama	—	—	—	1	—	—		1
Edirne	19	—	8	7	7	—	1 Haddâd M. 3 Sürbger » 2 Nakkaş »	47
Eflâk	1	—	1	—	1	—		3
Elbasan	1	—	—	—	—	—		1
Ereğli	—	1	1	13	—	—		15
Fillibe	1	—	1	—	—	—		2
Gelibolu	5	1	1	16	1	—		24
Göriçe	—	—	1	—	—	—		1
Gümülcine	2	—	—	2	—	—		4
Hersi	—	—	—	11	—	—		11
İncügez	4	—	2	—	1	—		7
İnebahtı	—	—	—	2	—	—		2
İnoz	—	—	2	7	—	—		9
Kavala	1	—	—	—	—	—		1
Kefe	4	2	1	23	6	—		36
Kosova	—	—	—	1	1	—		2
Köstendil	—	—	2	—	—	—		2
Malkara	1	—	—	—	—	—		1
Manastır	5	—	1	2	—	—		8
Manya	—	—	—	1	—	—		1
Midilli	1	1	—	44	4	—		50
Mora	—	—	—	21	3	—	1 Haddâd N. 1 Sürbger H.	25
Muton	—	—	—	7	—	1		9
Narde	1	—	—	3	—	—		4
Niğbolu	5	—	—	—	—	—		5
Ohri	—	—	—	9	1	—		10

CEDVEL No. 4

B) Rumeli ve Adalar (Devamı) :

Memleket adı	Sengtraş		Bennâ		Neccâr		Sair	Toplam
	Müsl.	Hris.	Müsl.	Hris.	Müsl.	Hris.		
Rodos	—	—	—	22	—	1		23
Rodoscuk	—	—	—	1	—	—		1
Rusçuk	—	—	—	1	—	—		1
Sakız	—	2	—	4	—	—		6
Samakov	1	—	—	—	—	—		1
Selânik	9	—	2	22	—	—		33
Semendire	3	—	—	—	—	—		3
Silistre	1	—	1	—	—	—		2
Silivri	1	—	—	14	—	—		16
Simav	—	1	—	—	—	—		1
Siroz	11	—	1	6	—	—		18
Sofya	4	—	2	3	—	—	1 Lâgimger H.	10
Tırhala	—	—	—	3	—	—		3
Üsküb	12	—	4	—	2	—		18
Vize	—	—	—	—	—	1		1
Yenipazar	—	—	1	—	—	—		1
	109	8	39	281	32	8	11 M.	491
								191 M. 300 H.

CEDVEL No. 5

C) Anadolu :

Memleket adı	Sengtraş		Bennâ		Neccâr		Sair	Toplam
	Müsl.	Hvris.	Müsl.	Hvris.	Müsl.	Hvris.		
Akşehir	—	—	1	—	—	—	1 Lâğımger M.	2
Aladağ	—	—	1	—	—	—		1
Alaşehir	1	—	1	—	—	—		2
Amasya	57	3	17	7	—	—	1 Lâğımger H.	85
Ankara	5	1	3	5	—	—	1 Lâğımger H.	15
Artova	—	—	1	—	—	—	1 Lâğımger H.	2
Aydın	2	—	—	—	—	—		2
Aydıncık	9	—	—	—	—	—		9
Balıkesir	2	—	—	—	—	—		2
Beğcütüğe	1	—	—	—	1	—		2
Bolu	1	—	1	—	—	1		3
Bursa	13	—	3	11	2	1	8 Sürbger M.	38
Çankırı	1	—	—	—	—	—		1
Çorum	1	—	—	—	—	—		1
Edremit	3	—	1	—	—	—		4
Ereğli	—	—	—	—	—	1	1 Lâğımger H.	2
Foça	—	—	—	2	—	—		2
Gebze	7	—	—	—	—	—		7
Geliğras	3	—	1	—	—	—		4
Halep	3	1	—	1	—	—		5
İskilip	5	—	3	—	1	—		9
İzmit	1	—	2	—	1	—		4
İznik	—	—	1	—	2	—		3
Karahisar	—	—	—	—	1	—	2 Lâğımger H.	3
Kastamonu	4	—	—	—	—	—		4
Kayseri	22	20	10	22	—	—	4 Lâğımger M.	107
							29 » H.	
Konya	20	—	1	—	—	—		21
Lârende	4	—	1	—	—	—		5
Manisa	—	—	1	—	3	—		4
Merzifon	7	—	—	—	—	—		7
Mısır (Kahire)	3	—	—	1	—	—		4
Mihalığ	4	—	—	—	—	—		4
Mudanya	—	—	—	1	—	—		1
Niğde	4	1	3	4	—	—	3 Lâğımger H.	15
Osmancık	2	—	4	—	—	—		6
Samsun	1	—	—	—	—	—		1
Seydigazi	5	1	1	—	—	—		7
Sivas	1	4	—	5	—	—	1 Haddâd M.	
							1 Lâğımger M.	14
							2 » H.	

CEDVEL No. 5

C) Anadolu (Devamı) :

Memleket adı	Sengtraş		Bennâ		Neccâr		Sair	Toplam	
	Müsl.	Hris.	Müsl.	Hris.	Müsl.	Hris.			
Sinob	—	—	1	—	—	—		1	
Sivrihisar	8	—	—	2	—	—		10	
Tarsus	1	—	1	—	—	—		2	
Taşköprü	—	—	—	—	1	—		1	
Tırhala	1	—	—	—	—	—		1	
Tire	—	—	—	—	6	—		6	
Tokat	1	—	—	1	—	—	Haddâd M. 3 Lâgmger H.	7	
Trabzon	5	—	3	—	—	—		8	
Tuzla	—	—	—	1	—	—		1	
Urla	1	—	1	1	—	—		3	
Ürgüb	—	1	1	2	—	—	8 Lâgmger H.	12	
Yenişehir	1	—	—	1	2	—		4	
	210	32	64	67	20	3	17 M. 51 H.	464	311 M. 153 H.